

A DEBRECENI ZSINAGÓGÁK

A diaszpórában épült zsinagógák rendszerint nem kulcsfontosságú emlékei az európai építészettörténetnek. Korábban az építészettudomány nagyjai egy-két kivételtől eltekintve nem is foglalkoztak a zsinagógák építészetével. Ezért népszerű publikációkban és tankönyvekben ritkán találkozunk ezzel a témával. Mégis, az utóbbi egy-két évtizedben szakmai körökben hirtelen megsokasodtak a zsinagógaépítészettel foglalkozó írások, könyvek. Ennek oka többek között az lehet, hogy az egyenjogúsítást követő zsinagógaépítészet azon alapkérdésekre kereste a választ, melyek korunkban fokozott érdeklődésre tarthatnak számot, mint például identitás, másság, a hagyomány továbbvitele, világnézet és építészet kapcsolata stb. Így a keresztény templomokhoz viszonyítva rendszerint szerény méretű és költségvetésű zsinagógák egyszerre az érdeklődés homlokterébe kerültek. A kutatók többségét nem is zavarja a stíluszisztaság gyakori hiánya, mert cserébe feltárul előttük mindaz a rendkívüli összetettség és komplexitás, ami természetesen nemcsak a zsinagógák építészetére, de a mögöttük munkáló zsidó közösségekre is jellemző volt.

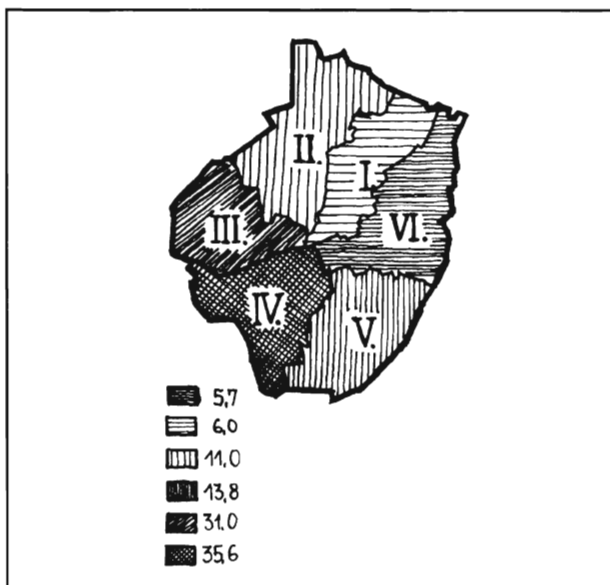
A zsidó vallási életet nem szabályozták zsinatok és pápai enciklikák. Ha voltak is kongresszusok, azok csak ajánlásokat, jogi kereteket biztosítottak, melyeken belül minden közösség szabadon rendelkezett saját profiljának kialakításával. Mindegyiknek magának kellett megvívni a küzdelmet a közösségen belül és a környezettel. Így egy-egy zsinagóga, még ha építészeti szempontból nem csúcsteljesítmény is, hű képét mutatja a hitközségnek, mely létrehozta. A zsinagógaépítészet tehát sokkal kevésbé kodifikált, mint a pogány vagy keresztény templomok építésze. Vonatkozik ez mind a funkcionális elrendezésre és az ezt követő térkonceptióra, mind pedig az építészeti nyelvre. Itt szeretném megjegyezni, hogy a zsinagógaépítészetről beszélve nem tartom ajánlatosnak a stílus kifejezés használatát, mert az szélesebb fogalom, mely az építészeti nyelv mellett felöleli a tér egyes aspektusait is. Így például a gótikus stílus nemcsak csúcspontokat és támpilléreket foglal magába, hanem a hosszanti teret és a tér felfelé irányultságát is. A stílus a korszellem¹ építészeti megtestesülése, mely értelemszerűen nemcsak a nyelvi szintjén manifesztálódik, hanem a térkonceptióban is. A tér pedig az építészet legmetafizikusabb eleme, mely szakrális ob-

jektumoknál hatványozott jelentőséggel bír. Hogy miért nem beszélek stílusról a zsinagógák kapcsán? Főként azért, mert a hagyományosan értelmezett keresztény stílusokkal nem lehet a zsinagógákat pontosan körülírni. Nem lehet főképp azért, mert a zsinagógák „stílusa” alapvetően kétutas, azaz a keresztény építészetből megszokott építészeti „nyelv és stílus” páros összetevői gyakran külön utakon járnak. Ha például egy gótikus zsinagógát veszünk szemügyre, azt kell tapasztalnunk, hogy nem teljesen gótikus, azaz az anyagi, tapintható stíluselemek valóban gótikusak, de a tér nem. Az rendszerint közelközponti és nem égbe törő. Ezért szerencsésebb a zsinagógáknál külön-külön építészeti nyelvről, illetve térről beszélni. Szerencsésebb továbbá azért is, mert a nyelv tartalom közvetítésére alkalmas közeg, de nem maga a tartalom. A tartalom a tér, mely szakrális objektum esetében a funkcionális elrendezés, azaz a liturgia révén, de a már említett térmetafizikai összetevők segítségével is vallásfilozófiai, illetve világnézeti elemeket közvetít. Az építészeti nyelv és tér megkülönböztetése egy katolikus gótikus templom esetében irreleváns, hiszen a tartalom és forma a modus essendi és modus operandi kodifikált kapcsolata által szorosan egyégy forrt. Úgy tetszik, Európa építészettörténetében a középkori zsinagógák valószínűleg az első épületek, amelyeknél ez a szakadás megtörtént.² Attól kezdve a térkonceptió és az építészeti nyelv többé-kevésbé külön-külön úton járnak. (Ezért értelmetlen a zsinagógaépítészet hagyományos periodizációja is, mely a román, gótikus, reneszánsz és barokk keresztény sémáit kiterjeszti a zsinagógákra, holott például a reneszánsz alkotta vízválasztó a zsinagógáknál nemigen jelent nagyobb változást: a tér marad centrális – hiszen már a középkorban is az volt, amikor a keresztény szakrális terek még kifejezetten longitudinálisak –, és csak a nyelvi elemek változnak. Nem így a 19. században, amikor viszont az emancipáció hatására az egész térkonceptió átrendeződik.)

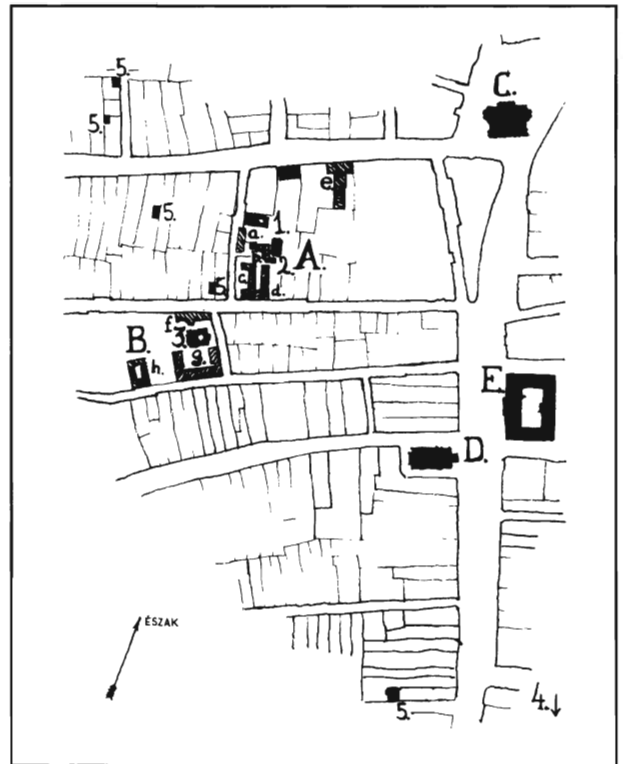
Míg az építészeti nyelv többé-kevésbé hűen követi a keresztény, illetve muzulmán környezetét, a térkonceptió rendszerint „zsidó”. Ez a kettősség a fő jellemzője a mindenkori zsinagógaépítészetnek. Egyes időszakokban történhet ugyan szerepcseré, azaz hogy a tér válik a keresztényekéhez hasonlóvá, és az építészeti nyelv igyekszik valami módon kifejezni a zsidó identitás bizonyos elemeit (ún. mór stílus), de a kettősség mindvégig fennmarad.

Mi az oka ennek a kettősségnek? Főképp az, hogy nincs zsidó formakincs, nem jöhetett létre zsidó építészeti nyelv. Ez leginkább a vizuális dolgok iránti indifferenciának tudható be. Ezért kényszerülnek a zsinagógák építői a környezet építészeti nyelvének átvételére a hellénizmustól egészen a 20. századi modernizmusig. Eközben persze a nyelvkölcsonzás bizonyos mértékig kiszélesedik, és a nyelvvel együtt gondolati struktúrák gyanánt gyakran nemkívánatos keresztény stíuselemek is belekeverednek a zsidó kontextusba, azaz a zsinagóga architektúrájába. Egyes korokban jobban ügyeltek a zsidók az ilyen tisztátalanságok elkerülésére, másokban kevésbé. A prágai Altneuschul estében például a keresztboltozatnál a keresztformát elkerülendő beállítottak egy ötödik bordát, mely elterelte ugyan a figyelmet a tulajdonképpeni kereszt formáról, de szerkezeti-ileg indokolatlan volt. Mindezt nemcsak írásmo elméleti megalapozása miatt említem, hanem illusztrálandó, milyen nehéz helyzetben voltak a zsinagógák építői. Ezt a helyzetet súlyosbította, hogy hiányzott a hierarchikus egyházi struktúra is, mely kész válasszal szolgálhatott volna az építők felmerülő kérdéseire, mint például a mindent felölelő keresztény hitrendszer és a belőle levezetett kodifikált építészeti nyelv és stílus. Nem csoda, hogy kész válaszok hiányában a zsinagóga építészeti nyelve gyakran hol jobban, hol rosszabbul sikerült improvizációk következménye. Ezek nagyjából az építészeti nyelvet illető problémák.

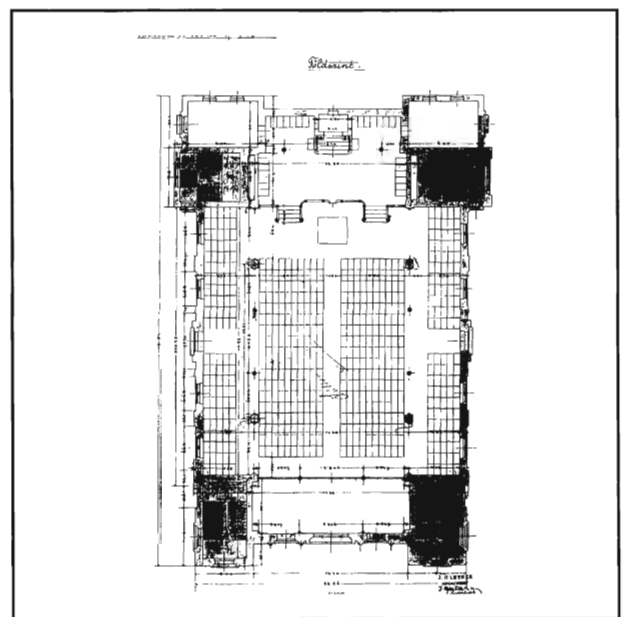
A térrel kapcsolatban merőben más a helyzet. A tér bizonyos mértékig vizuális, ha nem tapintható is, látható. Láthatóvá épp az ellenkezője, az anyag, a tapintható teszi. A tér már egyértelműen nem érdektelen zsidó szempontból. Szabályozza a dolgok elrendezését, és egyfajta rendről árulkodik. A rend pedig már igen lényeges, metafizikai dimenziókkal bíró entitás. Az épít-

A ZSIDÓ LAKOSSÁG SZÁZALÉKOS RÉSZARÁNYA A VÁROS EGYES KERÜLETEIBEN 1920-BAN (FORRÁS: DR. KOVÁCS LAJOS, DEBRECEN LAKOSSÁGÁNAK ÖSSZETÉTELE, KÜLÖNLENYOMAT A MAGYAR STATISZTIKAI SZEMLE 1927. ÉVFOLYAMÁNAK 5. SZÁMÁBÓL, BUDAPEST, 1927.)

A ZSIDÓK ÁLTAL SŰRŰBEN LAKOTT UTCÁK ÉS KÖZÖSSÉGI ÉPÜLETEK DEBRECEN BELTERÜLETÉN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN. A - AZ ORTODOX ZSINAGÓGA TÖMBJE 1 - AZ ORTODOX ZSINAGÓGA ÉPÜLETE 2-KISTEMPLOM (A PINCÉBEN RITUALIS FÜRDŐ) a - KÖSER HÚSÜZEM b - VÁGODA c-ORTODOX RABBI LAKÁSA d - DAJAN LAKÁSA e - HITKÖZSÉGI BÉRHÁZ B - A PÁSTI UTCAI STATUS QUO ZSINAGÓGA TÖMBJE 3 - A STATUS QUO ZSINAGÓGA ÉPÜLETE f - HITKÖZSÉGI IRODA g - ZSIDÓ ISKOLA ÉS GIMNÁZIUM (IMATEREM, PINCÉBEN PÁSZKASÜTŐDE) h - HASSZID RABBI LAKÁSA 4 - A LEBONTOTT DEÁK FERENC UTCAI STATUS QUO ZSINAGÓGA ÉPÜLETE A RAJZON KÍVÜL ESIK C - REFORMÁTUS NAGYTEMPLOM D - RÉVÉSZ TÉRI REFORMÁTUS TEMPLOM E - VÁROSHÁZA 5 - EGYÉB ZSIDÓ IMAHÁZAK

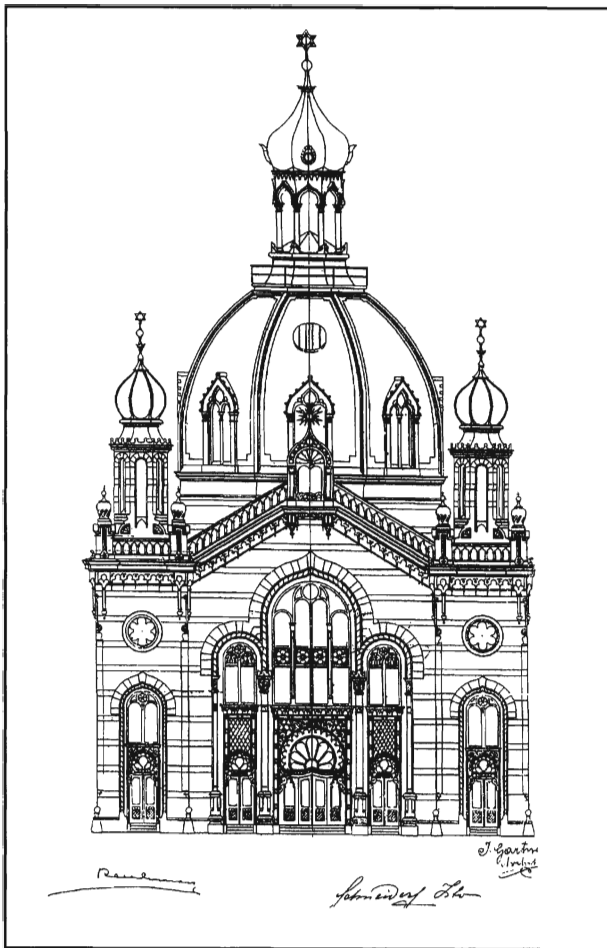

A GARTNER-FÉLE TEMPLOM FÖLDSZINTI ALAPRAJZA

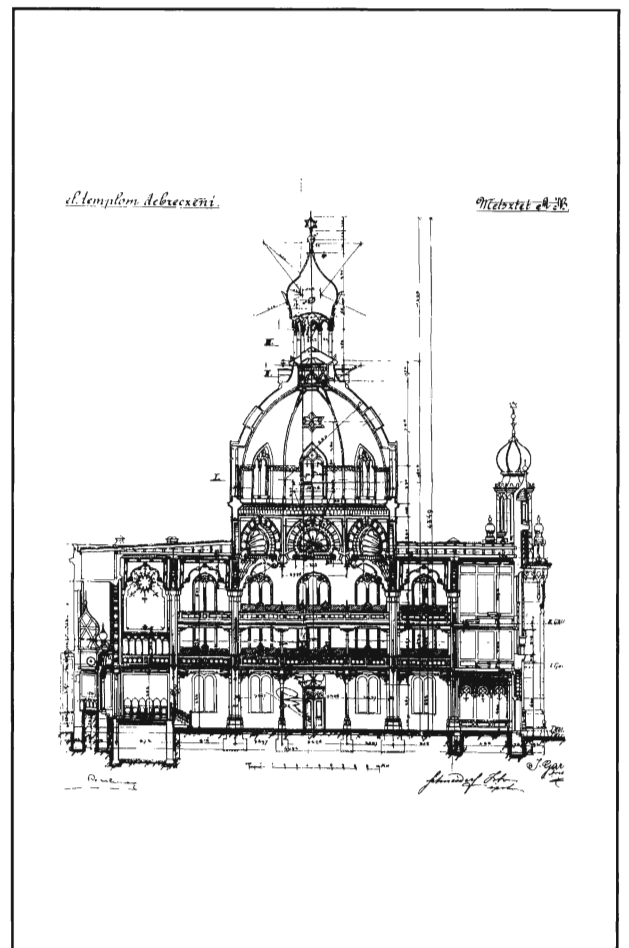
tészeti tér mindig világképi elemeket is közvetít. Valójában az elmúlt ötezer év építészetének története nem más, mint a világnézet és a világról alkotott kép közvetítése a közvetlen emberi környezetre. Az épített tér mindig egyfajta mikrokozmosz, mely az elképzelt, felfogott makrokozmosz kicsinyített és humanizált mása. Így van ez a zsinagógák esetében is, még ha a zsidóság nem törekedett is kodifikált kozmológia kiépítésére. Míg a katolikus templomok zöme egy út, a via sacra, via vitae – tkp. a mennyei Jeruzsálem cardója – köré szerveződik, jelezve a temporálisan felfogott létet, a jobbra válást és a másvilági célt (az oltár a gyülekezeten kívül van), az emancipáció előtti zsinagógák központi szerveződésűek. Ezt persze nem lehet egyértelműen úgy interpretálni, hogy a zsidó lét csupán „itt és most” érvényű, mert a zsinagóga belsejében az egyértelmű centralitás mellett megjelenik egyfajta hosszanti fókuszáció is az Aron haKodes, illetve Jeruzsálem irányába, de ez nem alkot utat jelző hosszanti belső teret. A centralitás az erős közösségi élet következményeként is felfogható, és a funkcióból is következik, mivel a Tóra-olvasás és -értelmezés elsődleges fontosságú. Eszerint a Tóra olyan valami, ami köztünk van, létünk központi fontosságú intellektuális és emotív eleme. De az itt és most olvasott/értelmezett írás mellett van még valami, ami viszont nincs itt, amit elragadtak a zsidóságtól: a Szentföld, a Jeruzsálemi Templom. És ez az a keleti imaginárius fókusz, amelynek anyagi képviselője az Aron haKodes a keleti falban. Hogy a helyzet még bonyolultabb legyen, a térfókusz a szertartás folyamán változik. Míg a keresztény gyülekezet javarészt egyfelé figyel, katolikusoknál a via sacrával párhuzamos tengelyt követve, a zsinagógában zajló rítus változó helyű fókuszokat feltételez. És ez nemcsak térbeli játék, de a zsidó hagyományban gyökerező mozzanat, a változó aspektusok, a többfelől történő megvizsgálás és megvilágítás térbeli manifesztációja, a „mi van, ha” térbe ültetése. (Ennek kiküszöbölésére – vagy ahogy ők fogalmaztak –, „rendre” törekedtek a nagy zsidó reformátorok, amikor a bimat az Aron alá rendelték, és megfosztották a zsinagóga terét, térmetafizikáját eredendő kettősségtől, tulajdonképpen korábbi gazdagságától.) A zsidó szakrális tér tehát tartalmaz egy bizonyos kettősséget, valahogy úgy, mint az intellektuális és az emotív világ kettősségét. Ez az a pont, ahol a haszkalát követően megszűnik a kodifikáció, és minden közösség maga alkotja meg szakrális terét. Erről a problémáról szól az ún. debreceni „bimaharc” is, melyről a későbbiekben lesz szó.

Összefoglalóul elmondhatjuk, hogy az építészettörténet során a zsinagógák építészeti nyelve rendszerint nem zsidó, a zsidóság csak mint egy gondolkodásmód működik, azaz a szervezési elv szintjén van jelen, ami következőképpen nem más, mint tér és térszerveződés. Ez volna az eredeti, hamisítatlanul zsidó pozíció. A 19. század során viszont egyrészt az emancipáció, másrészt a keresztény építészet változásainak hatására a zsinagógatér gyökeresen megváltozik. Az eddig is összetett helyzet tovább bonyolódik. A zsidóság kibékíthetetlen ellentmondásba keveredik: olyan akar lenni, mint a keresztények, de közben megkísérli megtartani – hogy mai divatos szóval fogalmazzak – a másságát. Ha tisztában van is azzal, hogy kibékíthetetlenül más, megkí-

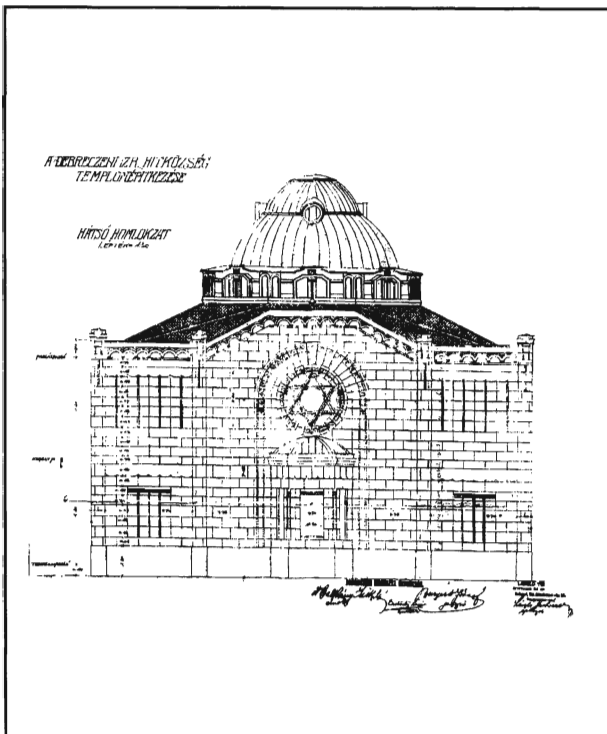
sérli megmutatni, hogy mégis egyenértékű. A zsinagóga versenyre kel a templommal. Ahhoz, hogy ezt megtehesse, el kell fogadnia vetélytársa játékszabályait. Ennek messzemenő következményei lesznek: 1. Fel kell adni a vizualitás iránti indifferenciát, az építészeti nyelvnek magának valamilyen tartalmat kell közvetítenie, azaz – ahogy a korabeli teoretikusok fogalmaztak – zsidó építészeti stílust kell alkotni; 2. Le kell mondani a zsinagógatér komplexitásáról – „rendet kell tenni” –, és le kell mondani a kis léptékről, valamint annak minden konzekvenciájáról, azaz a közvetlen kapcsolatokról, közösségi szellemet reprezentáló centrális elrendezésről. Az emancipált zsidóság tehát első lépésben lemondott a centrális elrendezésről, esetleg a középponti bimáról is, és átvette a „mór stílust” mint utalást a keleti eredetre, illetve a zsidó kultúra virágkorára a mór uralom alatt álló Ibériai-félszigeten. Természetesen, a centrális elrendezés elvesztése és az új, művileg kialakított stílus átvétele identitásbeli szempontból nem mérhető össze. A tér sokkal magasabb rendű elem, az építészet lényege, mely – amint láttuk – metafizikai dimenzióval bír. Így az új, ún. mór stílus – mely mellesleg egy arab, bizánci és néha távol-keleti ízekből kevert keleties koktél – nem volt képes pótolni a központi tér biztosította identitás egyértelműségét. Ezért és egyéb megfogalmazásokból is újabb változás tapasztalható az erősen asszimilált közösségek zsinagógaépítészetében.³ Ez valójában a hagyomány elvetésének második lépése, mely még meglepőbb. Ha a zsidók nem „fajta”, hanem izraelita felekezetű németek, illetve magyarok, akkor nem igazolt a zsidó stílus, vagy terminológiánk szerint, a zsidó építészeti nyelv, mely eo ipso értelmetlen, mivel a zsidóság csak mint strukturális princípium létezik – és a zsinagóga a környező épületek stílusát kell hogy átvegye. Így születnek majd a neoromán, sőt néha neogótikus zsinagógák is például Németországban, és ennek az áramlatnak lesznek a legekleatásabb példái az ún. „magyar stílusú” zsinagógák (Szabadka, Marcali, Kunszentmárton). De mi akkor a zsidó specifikum, mely a zsinagógát megkülönbözteti a keresztény felekezetek templomaitól? Mi marad, ha már az építészeti nyelv azonos? A tér. Így a századforduló számos neológ zsinagógája visszatér az asszimiláció kora előtti centrális elrendezéshez. A bima viszont nem kerül vissza a tér középpontjába, mert ennek már nincs rituális alapja. Így áll elő az az ellentmondás, hogy a legasszimilásabb zsidók térnek vissza az eredeti térmetafizikájú elrendezéshez, persze nem vallási megfontolásból. Egyes kutatók ezt a furcsa változást úgy magyarázzák, hogy az a favorizált kupolás szerkesztés konzekvenciája, mely logikusan következik a kerek forma filozófiájából. (Ennek viszont bizonyos mértékig ellentmond az a tény, hogy számos zsinagóga esetében a kupola megmarad mint „rátét”, jelentősebb alaprajzi következmények nélkül.) A kupola mint olyan pedig egyesek szerint úgy kerül bele a játékba, mint hatásos megkülönböztető jegy a templomok formavilágától, ami megint nem teljesen felel meg a tényeknek, mert a kupola igencsak jelen van a 19. század keresztény templomépítészetében. De még ha valóban a kupola hozta is vissza a középponti teret – mely feltételezést nemigen tudom elfogadni –, mindenféleképpen a gombtól haladtak volna a kabát felé,

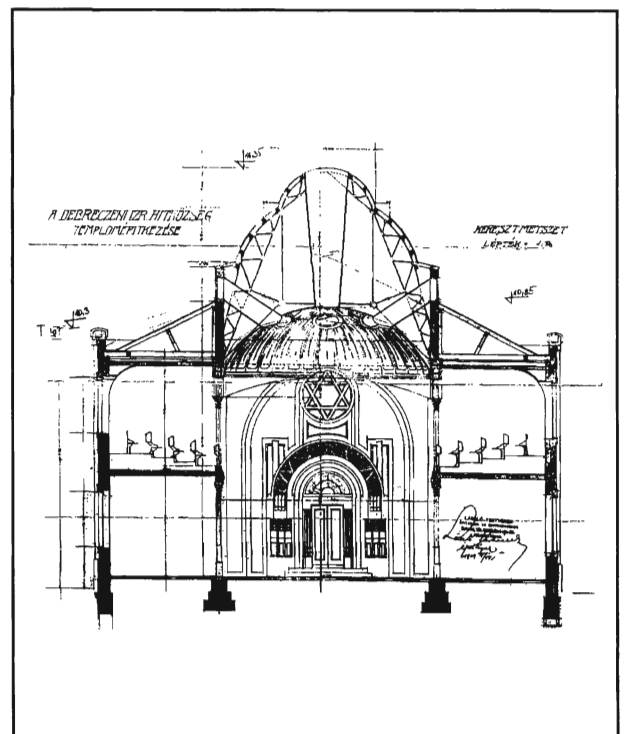
A GARTNER-FÉLE TEMPLOM FŐHOMLOKZATA

A GARTNER-FÉLE TEMPLOM HOSSZMETSZETE

A LÁSZLÓ TESTVÉREK-FÉLE TEMPLOM KELETI HOMLOKZATA

A LÁSZLÓ TESTVÉREK-FÉLE TEMPLOM KERESZTMETSZETE

hiszen eredetileg a római építészetben a kupola nem mint öncél jelent meg, hanem a centrális tér lefedésének logikus következménye. Valószínűbbnek tűnik az a feltetelezés, hogy a 19. század második felében a középpontos koncepció és kupola a keresztény felekezeteknél – még katolikusoknál is – teret hódított, amiről az asszimiláns zsidók sem akartak lemondani. Ezáltal aztán a zsinagóga elveszítette főbb vizuális specifikumát. A tudós rabbik hát, akik nem akartak lemaradni a keresztény templomépítők egykor jól működő modus operandi-modus operandi mechanizmusáról, és érezték, hogy valami hiányzik, számos ideológiai okkal kezdték megindokolni a kupolát, például a sivatagi sátor metaforájaként, a világegyetem megjelenítőjeként stb. Természetesen az ilyen jellegű ideologizálás teljesen idegen a zsidó szellemtől. A centrális tér, mely immár nagy léptékűvé vált, és tulajdonképpen alaprajzi arányaitól eltekintve semmi sem köti a korábbi intim zsinagógális középponti térhez, közel került a 19. századi színház belső teréhez. A színház teréhez hasonlóan nemcsak a színpad a fontos, de a közönség is látni kívánja saját magát. És noha a zsinagógában a karzaton a hölgyek nem tartottak kezükben lornyont, férjeik – rézkarok tanúsága szerint – nemritkán cylinderben pompáztak a földszinten, ami nem feltétlenül része a vallásos élményülésnek. A központi alaprajz visszatérése tehát a léptékváltás nélkül nem értelmezhető. Ahogy a sábeszdeklit felváltotta a cylinder, úgy lett az intim gyülekezési térből pompás, orgonazenével fűszerezett látványosság az „izraelita felekezetű” franciák, németek vagy magyarok számára.

Mivel azonban az emancipáció lépésekben zajlott le, és földrajzilag sem egyidejűleg, egy adott időpontban rendkívül változatos kép alakult ki egy országon, régióon, de még városon, sőt hitközségen belül is, amit jól illusztrál a debreceni zsidóság példája. A debreceni hitközség a mérsékelt konzervatív, vagy ha úgy tetszik, az óvatosan újító status quo ante irányvonalat követte, de ezen belül is voltak eltérések, néha viszályok és küzdelmek is.

Érdekes módon Debrecenben a harc megkezdődött, még mielőtt új zsinagógát építettek volna. Miután a Nagy Új utcai imaház kicsi lett a gyarapodó hívek befogadására, a hitközség megvette Sichermann Ignác Szt. Anna utcai, közfürdőnek és táncteremnek épített házát, és átalakította zsinagóga céljaira. Kibővítették az épületet karzattal, ami még nem ütközött különös ellenállásba, de a bima elhelyezése körül már kirobbant a viszály, mely a „bimaharc” néven vált ismertté. 1865 nyarán történt – a ros hasanai felavatás már közeledett –, amikor is a hitközség vezetősége elhatározta, hogy a bimát nem középre, hanem a frigyszekrény elé fogja helyeztetni. Ennek igazolására felvonultatták a kor tudós rabbijainak indokait. De, és ezt akkor is tudták, egységes vélemény e tekintetben nem volt, és így a tekintélyes hittudós megválasztásával már adódott a válasz. A hívek tisztelettudó többsége elfogadta az újítást, de augusztus 11-én Percz és S. József Weisz egy 40 aláírással ellátott indulatos levelet juttatott el az előljáráshoz, melyben követelték a bima visszaállítását a tér közepébe. Vallási okokkal nem támasztották alá követelésüket – nehéz is lett volna, hiszen itt finom természetfizikai ár-

nyalatokról volt szó, amelyeket inkább érezték, mint képesek voltak definiálni. Valójában a bima száműzésével a középpontból a Tóra olvasását is száműzték hagyományos helyéről, a hívek közül, a tér súlypontjából, és áthelyezték a gyülekezési téren, a hívek alkotta szférán kívülre. Erre a rebellek ösztönösen ráéreztek, és azzal fenyegetőztek, hogy a dolgot a keresztény hatóság elé viszik, ha az előljárásság nem tesz eleget követelésüknek, ami szégyenszemre meg is történt. Az újítók azonban felháborodásuk dacára is furfangosabban tudtak érvelni, és hamarosan Löw Lipóhoz fordultak tanácsért. (Löw Lipót fiával, Immánuellel együtt nagy ideológiai erőfeszítéseket tett, hogy valamiféle programot dolgozzon ki az asszimiláns zsidóság „templomaihoz”, amelyek aztán a zsinagógaavató-beszédekben kerültek a nagyközönség elé. Később, a szegedi új zsinagógának olyan „ikonográfiát” dolgozott ki Löw Immanuel, mely egy pravoszláv székesegyházéval is felvehetne volna a versenyt.) Löw Lipót két nappal ros hasana előtt, azaz szeptember 19-én kelt levelében kifejtette, hogy sem a Bibliában, sem pedig a Talmudban nincs utalás a bimára. Arról elfelejtett szólni a tudós szegedi rabbi, hogy a kora középkortól a 19. századig majdnem teljes kodifikáció nyomán a bima a zsinagóga közepén helyezkedett el, először az axiálisan elhelyezett középponti oszlopok között, majd a kilencosztású belsőben, a négy középponti oszlop által közrefogott központi fülkében, tehát majd ezer évig volt meg a bima jól definiált és igazolható középponti pozíciója, bizonyára nem véletlenül. Ehelyett Löw Lipót arról írt, hogy az alexandriai nagy zsinagógában közepén volt a bima, a templom nagy mérete miatt, meg azért, mert görög nyelvű volt a szertartás, ami a magyar zsinagógák esetében nem lehet követendő példa a héber szertartás következtében. Ezzel tulajdonképpen hallgatólagosan azt mondta, hogy mivel a héber nyelvet a hívek úgysem értik, teljesen fölösleges a középponti bima, azaz hadd mormoljon magának a rabbi az „oltárnál”, mint a katolikus lelkész. És valójában, a bima száműzése a középpontból nem más, mint építészeti szentesítése a héber hagyományoktól való eltávolodásnak. A héber hagyományok ebben a kontextusban nemcsak a héber nyelvre értenődők, de a Szentírás magyarázatára is, a vitatkozásra is, melynek lehetősége a hosszanti elrendezésű és nagy léptékű térben igen csekély. Löw Lipót válaszában azt is kifejtette, hogy Magyarországon voltak konzervatív rabbik, akik keleti elhelyezésű bimával ellátott zsinagógában működtek. Végül is a bima maradt a frigyszekrény előtt, ami valójában Klein Ignácnak, a hitközség újító elnökének győzelmét jelentette, aki szintén felvontatta argumentumait. Rambamot idézte, aki szerint a bimának a frigyszekrény előtt volt a helye. Tegyük hozzá, hogy ha nem lett is volna a középponti bima hagyományának ezer éve, a keleti bima hirtelen favorizálása nem jelenthetett mást, mint egy tudatos közeledést a keresztény szakrális tér adottságaihoz, a játékszabályok átvételét a verseny, illetve a megmérettetés megkönnyítése céljából.

Az országos zsidó kongresszus előtt három évvel lezajlott „bimaharc” kimenetele meghatározta a debreceni status quo hitközség programját, mely alapul szolgált a nagy mű, a hatalmas új zsinagóga tervezéséhez. Hogy

a helyzet azért nem volt ennyire egyértelmű, azt a másik két zsinagóga, a Pásti utcai ortodox és a későbbi Kápolnás utcai zsinagógák példája igazolja, melyekkel a nagytemplom tárgyalása után foglalkozom.

Lássuk hát először a debreceni hitközség profilját egykor leginkább meghatározó Jacob Gartner építette zsinagóga történetét. A fentiek alapján a neves bécsi építész a keleti elhelyezésű bima koncepciója mellett döntött. Gartner a 19. század utolsó éveiben számos zsinagógát tervezett a Monarchia területén, de még a debreceni status quo hitközségnek is több variánst készített a számításba jövő telkek adottságainak megfelelően. Érdekesebb, hogy Gartner épületei nem voltak uniformizáltak, mint például Leopold Baumhorn épületei, melyek egy adott időszakban azt a benyomást keltezték, mintha katalógusból választották volna őket. Gartner finom érzékkel tapintotta ki a helyi zsidó közösség pulzusát és a keresztény környezet tűrőképességét. Így a debreceni templomra tömegképzésében leginkább hasonlító bécsi humboldtplatzi zsinagóga építészeti nyelve sokkal asszimilánsabb, nyilván azért, hogy – amint azt Edwin Oppler fogalmazta korábban Németországban – „ne sértse keresztény testvéreink ízlését”. A debreceni keresztény testvéreknek nagyobb toleranciát előlegezve Gartner itt merészebb formavilágot engedett meg magának. (Hasonlóan járt el az Olmützben és Troppauban épült zsinagógáinál is.) A „Humboldttempel” félköríves romantikája helyett Debrecenben egy ízig-vérig keleties építészeti nyelvvel találkozunk. De mielőtt részletesen elemeznénk az építészeti nyelvet, kezdjük először a magasabb rendű problémákkal, térkonceptióval és tömegképzéssel. Itt, mint látni fogjuk, kisebbek az eltérések.

Mindkét épület belseje alapvetően négyzet alaprajzú, ha a külső falakból indulunk ki, de a térhatást hosszantivá teszik a karzatok – azaz az általuk közrefogott belső tér arányai. Fokozza ezt a hatást az oltártér, azaz a mizra, mely mint egy térbeli bemélyedés jelentkezik. Így aztán ezek az épületek kifelé közel centrális elrendezésűnek tűnnek, ami harmonizál a kupolával, befelé viszont valójában többé-kevésbé hosszanti elrendezésűek az asszimilációs programnak megfelelően. Mindemellett a két épület között az arányok tekintetében lényeges eltérés is tapasztalható. Vonatkozik ez egyaránt az abszolút számokra és az épület belső arányaira is. A debreceni épület befogadóképessége 56 százalékkal nagyobb (a bécsi 428+277 földszinti, illetve karzati ülést tartalmazott, a debreceni 600+250+250-et), külső magassága 46 százalékkal (a bécsi csillagmagassága 29,4 m, a debrecenié 43,5 m). A külső szélesség a debreceni zsinagógánál 16 százalékkal (20 és 23 m), a külső hossz pedig 29 százalékkal (21 és 40 m) nagyobb. Átlagosan az alaprajzi méretek tehát Debrecenben 22,6 százalékkal nagyobbak, a magasság viszont 46 százalékkal! Ebből következően a fő eltérés a két épület között a nagyság mellett az arányokban van. Vonatkozik ez a debreceni zsinagóga külsejének égbe törő arányaira, a környezetet uraló mivoltára, de ettől függetlenül, az épület egyes részeinek viszonyára is. A bécsi templom mellék- és főhajó méretei 4,8+8,0+4,8 m, azaz az arány 1:1,66, ami nem áll messze a keresztény templomok proporcióitól. Debrecenben viszont a templom nagyobb méretei dacára a mellékhajó keskenyebb, mindössze 4,35 m, a fő-

hajó viszont ennek több mint a háromszorosa, 13,3 m (1:3,06)! Ez más szóval azt jelenti, hogy a mellékhajók Debrecenben „visszafejlődtek”, azaz csökkent a belső hierarchikus tagozódása, és nőtt az enteriőr egysége. A kis mélységű karzatokból kettő épült, hogy arányba kerüljenek a földszinti ülésekkel. Mit jelent ez a belső térarányok (keresztmetszet és hosszmetset) szempontjából? A karzatok által közrefogott belső tér szélesség/magassága aránya, beleszámítva egészen a kupola zárókövéig, Bécsben 1:2,66, Debrecenben 1:2,24 (az eltérés 18,7%), a hosszúság/shélesség arány pedig a frigszekrényig számítva 1:2,52 és 1:2,32 (az eltérés 8,1%). A fő különbséget tehát úgy lehetne összegezni, hogy a magyar példa enteriőre kevésbé függőleges, és a belső kevésbé osztott, tehát távolabb áll a katolikus templomok eszményétől (vertikalizmus és tagoltság), azaz nagyobb az egységesen átélhető belső tér aránya, ami viszont a zsinagógatér hagyománya.

Ezeknek a belső arányoknak megvannak a külső tömegképzésre gyakorolt konzekvenciái is. A bécsi zsinagóga háromosztású homlokzata nyugodt, nem túl domináns középrizalitja osztozik a szélső rizalitokkal (tornyocskákkal) a szemléltre tett hatásban, ami megfelel a keresztény templomok támasztotta elvárásoknak. Ezzel szemben a debreceni templom szélső rizalitjai keskenyebbek, minarettszerűbbek, miáltal a középrész dominál. Mindennek egyenes következménye, hogy a debreceni kupola szerepe nagyobb, a saroktornyocskák jelentősége kisebb. A domináns kupola alapvetően nem keresztény hagyomány, még akkor sem, ha a 19. század keresztény templomépítészetében újabb virágkorát élte. A kupolát ugyanis a pogány ókor vezette be, és a reneszánsz élesztette újra. A középkori nyugati keresztény templomban a kupolának nem jut domináns szerep (tkp. a négyzetek ékítménye), hanem inkább csak egy stáció a via sacrán.

Szerkezeti szempontból a bécsi és debreceni Gartner-zsinagóga majdnem azonos, megfelel a kor szabta feltételeknek és magasabb műszaki színvonalnak. Amint az már az alapok alaprajzából kitűnik, az épület tömör falas rendszerű: a külső falak és a négy sarki lépcsőház falai tartják a födémeket, a két benti, a főhajót a mellékhajótól elválasztó oszlopsorral együtt. Ezek az oszlopok azonban nem egyformák. A nyolc fémszerkezetű oszlopból a négy szélső kiemelt – ezek tartják a födémeket mellett még a kupolát is. A kupola is vasszerkezetű, beleértve a laternát is.

A hasonló tömegképzés és az eltérő arányok mellett a legszembetűnőbb különbség a Humboldttempel és a debreceni nagy zsinagóga között, amint már erre utaltam a bevezető szakaszban, az építészeti nyelvben rejlik. A bécsi épület a félköríves romantika formáival hasonol a X. kerületi építészeti kontextushoz, és csak a két tornyocska sűvege emlékeztet egy kicsit a hagyma formára, de e sűvegek nem igazi hagymák, mint a debreceniek. A homlokzatot kétféle anyaggal burkolták, a kevésbé exponált részek nyerstégla burkolatot kaptak, a lizének, párkányok vakoltak. Ezzel szemben, a debreceni templomnál 4, illetve 10 sort számláló vízszintes csíkokban követték egymást a vörös és sárga nyerstégla rétegek, mely sávok végigfutnak az egész épületen, csökkentve a lizének, de még a rizalitok függőleges ha-

tását is, ami kifejezetten iszlám hangulatot kölcsönzött az épületnek. A középrizalitot itt is egy trifora díszítette, de a román boltívek helyett keleties számrhátívek kerültek kétszínű szegéllyel. A romantikus díszítésű főpárkány helyett keleties ornamentikájú koronapárkányt építettek. Az orientális hatás azonban a leginkább a hagymakupolák, a nyolcszög alaprajzú, centrális mór stílusú kupola és a laterna eredménye.

Az új zsinagógának nemcsak a terve volt igényes, de maga az építés és a felszentelés körülményei is mindenben megfeleleltek a sikeres status quo zsidó hitközség nagyra törő elvárásainak. Az építés története valójában nem más, mint egy mérsékelt asszimiláns és megfelelelően óvatos közösség diadalútja.

A Magyar Korona országában meghirdetett építkezésekről beszámoló *Vállalkozók Lapja* 1895. május 21-én arról tudósít, hogy vállalatba adták a zsinagógát a Deák utcai telken⁴ 100 000 Ft-ért.⁵ Az alapok kiásása június 18-án kezdődött. Reichmann Ármin hitközségi elnöknek jutott osztályrészül a megfizettetés, hogy elsőnek vegye kezébe az ásót. Őt követte rangsor szerint a többi beosztott. Az alapkövetétel július 24-én történt. Ez alkalommal Krausz Vilmos főrabbi felolvasta a horganyzott fémdobozba helyezett írásokat, melyek az Aron haKodes ürege alapkövébe kerültek. E dokumentumok tartalmazták a hitközség fontosabb személyiségeinek nevét, valamint a templom építésével kapcsolatos körülményeket. Az első hitelt a Debreceni Első Takarékpénztár – amint a hitközség előjárósága fogalmazott –, a város legrégebbi és legelőkelőbb pénzintézete biztosította, de a korabeli krónikás beszámoló egyes hitközségi tagok adakozókészségéről is (igen különös módon az ő nevük nem említettik), és megjegyzi, hogy 70 000 forint erejéig részkötvényeket is kibocsátottak, a hagyományos imaszékkeladás mellett. A zárókövetétel alkalmával ünnepélyesen felolvasott beszédben büszkén emelték ki, hogy minden irányú fizetési köteleességnek sikerült eleget tenni. Az összköltségekről itt nem tesznek említést, de fél évvel a felavatást követően a magyarországi zsidó hetilap, az *Egyenlőség* 1898. január 2-i számában 192 182 Ft+60 000 Ft telekárrol tesz említést, amelyben benne foglaltattak a rabbilak építésének költségei is. Ez majd a kétszerese annak, amennyiért vállalatba adták az épületet csaknem három évvel korábban.

Az építkezés két évig tartott. A kivitelező Schneider István építőmester volt. Már 1895. november 13-án megtörtént a bokrétaünnepély, de a további munkálatok sokkal több időt vettek igénybe. Csak a tél elmúltával, április 2-án kezdték meg a kupola vasszerkezetének építését, mely június 9-ig tartott. Hat hétre rá kezdték meg a díszítési munkálatokat, melyek egész télen át folytak, és egészen 1897. március 30-ig tartottak. Ezt követte a légfűtés felszerelése. A 248 oldalas építési napló tanúsága szerint 3851 napszámot fizettek ki, 700 000 téglát használtak fel, 955 köbméter homok, 842 métermázsa cement, 1000 métermázsa més, és (sic!) 945 métermázsa gipsz fogyott el.

A fentiekből kiviláglik, hogy ez az épület messze meghaladta egy funkcionális beit hakneszet kereteit, és valóságos templommá vált.⁶ A debreceni zsidóság templomot állított önnön nagyságának, melyet viszont a kor számára könnyen emészthető hazafias buzgalom-

mal és ugyanakkor a vallásos emberek jámbor szerénységével táltal a zsidóság és keresztény világ számára. Szép tanúbizonysága ennek az avatás és annak korabeli sajtóvisszhangja, mellyel a továbbiakban foglalkozunk.

Az *Egyenlőség* 1897. augusztus 8-i számában arról számol be, hogy a debreceni új zsidó templom már túlnyomó részben kész. Egy hónapra rá megtartották az avatás ünnepségeit, melyek két napig tartottak. Ezekről alkalmi kiadványban programot is nyomtattak, mely szerint szeptember 7-én délután 3-kor kezdődött a szertartás az előjáróság jelenlétében a „Kis új utcai kis templomban”, ahonnan később kiemelték a tizenöt Tóra-terkerket. Az első Krausz Vilmos főrabbi vette kezébe, a többi pedig méltóságuknak megfelelelően a hitközség kiemelkedő tagjai. A „processzió” csak a Miklós utcáig ment, ahol kocsiba szálltak, és a zászlódíszbe borított új templomig hajtottak. Itt a főrabbi bíbor színű baldachin alatt, az előjáróság által követve, körüljárta az új templomot. A kórus a 27. zsoltárt énekelte. Rövid ideig megálltak a templom előtti teraszon a 128. zsoltár hangjai mellett, majd bevonultak a templomba. Burger D. József jegyző felolvasta a zárókövé helyezendő szöveg magyar fordítását, melyből a következő idézet emel-ném ki:

„Ezen templomunk, melynek zárókövét mi alulírot-tak, most az Aron haKodesz szent talpazatára vallásos áhítattal elhelyezzük, legyen maradandó, el ne vehesse tőlünk ellenség, ne sepheresse el felhőszakadás, ne rendíthesse meg vihar bömbölése, romba ne dönthesse földindulás, el ne pusztíthassa tűzvész, hanem *büszkén, rendíthetetlenül hirdesse örök időkre a debreceni izr. hitközség áldozatkészségét és vallásos buzgalmát, gyűllhelyül szolgáljon hívőinknek* (kiemelés – K. R.), ahol közös hálát mondjanak közös örömben, közös könnyet hullasszanak közös gyászban, vagy közös imát mondjanak, ha közös veszély fenyegeti a hazát és a nemzetet. Álljon e templom, míg az ezeréves magyar haza áll...” Figyelemre méltó, hogy Burger jegyző első pontban a dicsőséget említi, melyet az áldozatkészség és vallásos buzgalom köntő-sébe öltöztet ugyan, és csak ezután említi a gyűllhelyet, amivel tulajdonképpen összhangba került az asszimiláns zsidóság törekvéseivel. Végül – és ez teljesen természetes a millenniumi ünnepi szóhasználat korában – nem maradhat ki az ezeréves haza sem, melyet a történelem különös fintora révén a templom, zsidósága nélkül ugyan, rövid időre túl is élt. De térjünk csak még egy kicsit vissza a száz évvel ezelőtti eseményekhez!

Az avatási ünnepségek csúcspontja másnap, nyolcadikán délelőtt pontosan 10 órakor következett be. A hitközségi végrehajtó tanács tagjai fekete ruhában és cilinderben bevonultak a zászlódíszbe öltöztetett templomba a 26. zsoltár hangjainak kíséretében, és helyet foglaltak a Tóra-felolvasó asztal két oldalán levő padokban, szemben a díszmagyart és színes egyenruhákat viselő díszvendégekkel. Az első sorban már ott várakoztak a keresztény világ nagyjai, Hegymegi Kis Áron református püspök, Simonffy Imre polgármester, néhány országgyűllési képviselő, az alispán, helyi honvédezedes stb.⁷ A tizenöt Tórával hakafat csináltak, és Krausz főrabbi meggyűjtotta a mennyezetről lecsüngő örökmé-cset, majd a szószékre lépve elmondta avatóbeszédét. Dávid király szavaival – „az Örökkévaló akarata nélkül

semmi sem történhetik” – kezdte, majd egyórás lelkes beszéd elteltével héberül és magyarul áldást kért a királyra, a hazára és az összes felekezetre. Az ünnepséget a Szózat emelkedett hangjai zárták. Az ökumenizmus szellemét átvéve a továbbiakban a katolikus sajtó reakcióját ismertetem. A *Debreceni–Nagyváradai Értesítő* 1897. szeptember 12-i számában megjelent kéthasábos cikkben többek között ez áll:

„Isten dicsőségének új hajlékot emelt a debreceni zsidóság. Márványtól, aranytól csillog külseje, belseje, mintha csak vetekedni akarna a Mória hegyén épült salomoni templom pompájával.” Noha nem valószínű, hogy a szerkesztőségi cikk szerzője behatóan ismerte volna a „felvilágosult” közép-európai zsidóság vallásfilozófiáját, ösztönösen is ráérzett arra, miről is volt szó: arról, hogy a zsinagóga megszűnt szerény Szentélypótló lenni, és a zsidóság immár templomot épít, mely rangban közel kerül a jeruzsálemi Templomhoz. Ezzel impliciten lemondott az Izráel földjére való visszatérésről is, és az új hazának, jelen esetben Magyarországnak, válik hűséges polgárává. Ezt illusztrálja a következő szakasz is az említett cikkben, mely érdekes módon minden bevezető nélkül, feltűnően in medias res tér rá a magyarság kérdésére:

„A debreceni zsidóság szívvel, lélekkel magyarrá vált; általánosságban – dicsekvéssel mondhatjuk – a debreceni zsidó családi körében is csak a mi édes magyar nyelvünket használja, s lassankint mind szorosabban simul a keresztyén társadalomhoz. Néhány év óta az istentisztelet nyelvét is magyarrá tette, már amennyiben az ősi rítus héber nyelven mellett tehetette. De a német hitszónoklatok ki vannak zárva a haladóság⁸ istentiszteletéből s a ma felszentelt pompás, új zsidó templom is, egyúttal a magyar nyelvnek, a magyar szellemnek emelt új oltár lesz, mint egy hálaáldozat a magyar nemzet nagylelkűségéért, mely megosztotta földjét, hazáját, kincseit a világba szétszórta és ide vezérelt zsidósággal.” Amint azt a következő fél évszázad történelme bebizonyította, e nagylelkűség nem tartott sokáig. Ettől függetlenül a katolikus újság szerzője igen érdekesen fogalmazott az idézet utolsó mondatában, amikor ide „vezérelt zsidóságról” írt. Valójában nem tett mást, mint átvette a reformzsidóság transzformálódott messianizmusát, mely szerint a zsidóságnak missziója van Európában, a humanizmust, tudományt, művészetet fejleszteni, terjeszteni. Ez vette át az Erec Izráelbe való visszatérés vágyát, melyet fokozatosan töröltek az imádságokból is. Eszerint a pompás zsinagóga nem a parvenü pöffeszkedés kifejezője, hanem az isteni akarat, esetünkben a zsidó európai humanista misszió része. Ennek szellemében tulajdonképpen közös célért küzdöttek a zsidók meg a keresztények – ami bizonyos mértékig meg is felelt a valóságnak –, és a korabeli zsidóság jellegzetes magyarsága ebben a kontextusban nem feltétlenül jelentett önfeladást. Ebből a szemszögből kell értékelnünk a zárókövetel során felolvasott szöveget is: „...A középületek bizonyos tekintetben mértékei a nemzetek nagyságának. Pártok, osztályok, emberek, milliók mind eltűnnek majd az idők forogatóban nyomtalanul, amikor még egy-egy hatalmas ragyogó épület bámulatra és hódolatra készíti az utódokat, s elismerést követel egy dicsőséges kor számára. Minden

maradandó épület olyan a nemzet életében, mint kőszikla a folyam árjában, túlemelkedik a mulandóságon.” A debreceni zsinagóga azonban nem sokáig tehetett eleget „történelmi küldetésének”: fél évszázad után eltűnt a föld színéről. A háborús sérülések elhárítása alkalmával kiégett, és ezt követően 1949-ben a város lebontatta.

A sors ironiája, hogy a két kevésbé igényes, konzervatívabb zsinagóga maradt meg Debrecenben. A nagy zsinagógától eltérően, mely a zsidók által sűrűbben lakott területen kívül épült, ezek a zsidó negyed szívében emelkednek. Először a Pásti utcai ortodox templommal, majd a Kápolnás utcai kistemplommal foglalkozunk.

1886-ban 29 család kivált a status quo hitközségből, és felállították az ortodox hitközséget. E kiválás végleges volt, de nem okozott szakadást a két hitközség között. Állandóan együttműködött a két közösség, kapocs volt a Hevra Kadisa, de akadtak tagok, akik mindkét hitközséghez tartoztak, és két helyen fizették az adót is.

Az imádság kezdetben magánházakban folyt, de a kilencvenes évek elején mozgalom indult, hogy felépítsék templomukat. 1893-ban ez sikerült is, a Pásti utcai Gránát-templom. A részleteket illetően a forrásmunkák eltérnek,⁹ de annyi bizonyos, hogy az épület terveit 1892 során elkészültek. Erről tanúskodik a *Vállalkozók Lapja*-nak 1892. november 8-i száma, arról tudósítva, hogy Berger Jenő¹⁰ debreceni műépítész elkészítette a zsinagóga terveit, mór stílusban. Ez utóbbi állítás nemigen felel meg a valóságnak, de a tévedés érthető, ha meggondoljuk, hogy a „mór styl” egy általánosan használt kategória volt, aminek nemigen jártak utána. Egyébként is a *Vállalkozók Lapja*-nak hirdetési rovatát nem művészettörténészek szerkesztették. A kivitelezők Gertner és Rossler helyi vállalkozók voltak. A *Debreceni zsidók száz éve* című könyv 25 000 Ft költséget említ, a *Vállalkozók Lapja* viszont 100 000 Ft-ot.¹¹ Nem tűnik nagyon valószínűnek, de lehet, az eltérés onnan fakad, hogy az előző forrásmunka a félkész épület költségeit közli, a második pedig a befejezett épületét. Az épület átadása ugyanis nem felelt meg a megszokottnak. A hitközség kikötötte a vállalkozónál, hogy az épületnek az őszi nagyünnepekre el kell készülnie. Augusztus elején fogtak hozzá az alapok kiásásához, és mintegy jó hónapig tartó gyorsított munka után az épület tető alá került.¹² Ilyen félkész állapotban tartották meg az ünnepi istentiszteleteket, és ezt követően, illetve 1894 első hónapjaiban fejezték be az épületet. „A templom gyors felépülését az is lehetővé tette – jegyzi meg Gonda –, hogy az építés munkájába egyre több hitközségi tag kapcsolódott be.”

Az építés szerény körülményeihez hasonlóan az ortodox zsinagóga architektúrája sem törekszik semmilyen társadalmi státusz kifejezésére, hanem eredeti rendeltetésének, a gyülekezésnek biztosít megfelelő feltételeket. A 13x28,4 m külső alapterületű és 9,5 m gerincmagasságú, háromhajós, karzatos, nyeregvetős épület 600 hívőt fogadott be. Közvetlenül az utcáról nyílik három bejárata – nincs előtte a szokásos kerítés, mely korábban kötelező volt a Monarchiában a nem katolikus felekezetek templomainál. A középső bejárat előcsarnokba vezet, ahonnan nyílik a 12,1x22, 8 alapterületű zsinagógatér, a két szélső bejárat pedig közvetlenül a karzatra vezető lépcsőházak terébe vezet. A bima az or-

toдох рításnak megfelelően pontosan a tér közepén van, a karzatokat magasított mellvéd – farács – választja el a zsinagógatértől. A belső szerény, de részletei művesek. A szerénységet és takarékoságot igazolja a tetőszerkezetre ívesen felvezetett mennyezet és a térben szabadon futó vonórudak sorozata.

A főhomlokzat architektúrája nem a legszerencsésebb, a portálok kockafejezeteikkel, hangsúlyos boltívekkel a neoromán falusi templomra emlékeztetnek. Egyedül az oromzatra szorult rózsablatk Dávid-csillagosztása és az oromzat hegyét ékesítő kőtáblák kölcsönöznek az épületnek zsidó identitást. Az udvarban hátul található még a téli imaház és pincéjében a rituális fürdő. Az együttes közelében van a kóser vágoda és húsfeldolgozó.

Debrecen harmadik zsinagógája, a Pásti utcai, a hitközségi épület és iskola telkén épült. Ez az épület sok tekintetben középutas a nagy zsinagóga és a Pásti utcai ortodox templom között. Vonatkozik ez mind a térkonceptióra, mind pedig az anyagi ráfordításra és az épülettel kapcsolatos viszonylag csekély felhajtásra.

Az *Egyenlőség* 1908. december 6-i számában pályázati hirdetményt tett közzé: „A debreceni izraelita hitközség a Kápolnás utcai telken egy, a földszinten 300 férfi és a karzaton 250-300 női imaszékre templomot szándékozik építtetni...” A cikk írója hozzáteszi még, hogy mi szükségeltetik, azaz alaprajz 1:100, hossz- és keresztmetszet 1:50, a szentély rajzai 1:50, homlokzatok 1:50, előmérés, részletes költségvetés. A lap hangsúlyozza a hitközség szándékát, mely szerint a templom egyszerű kivitelű, de szellős és világos épület legyen, mely a pászkasütödének és tornateremnek használható alépítménnyel (souterrain) bírjon. Díjak: 600, 400, 250 K.

Az *Egyenlőség* 1909. április 18-i számában arról tudósít, hogy a pályázatot a budapesti László testvérek, építészek és építőmesterek nyerték, és ők építik majd fel a templomot.¹³ A *Művészet* című folyóirat 1909-es VIII. évfolyamának 200. oldalán megerősíti a fenti hírt azzal, hogy az I. díjat nyert László testvérek neve mellett közli a II. díj nyertesének nevét: Gyárfás Antal, budapesti építész.

A László testvérek 1909. június 14-i terve egy hangsúlyos középponti kupolájú, mérsékelt eklektizáló, az előmodernbe hajló elegáns, 24,1x20,7 m külső alapteretű, 10,3 m főpárkánymagasságú és 16,3 m kupolamagasságú 600 férőhelyes épület. Az utca felől nézve a kerítés mögül tűnik fel keleti homlokzata, az enyhén kidomborodó, sekrestyeszerű, sokszögalaprajzú Tórafülkével, melynek magassága nem éri el a főpárkányét. A főbejárat a telek belseje felől közelíthető meg. Hangsúlyos, vízszintesen lemetszett oromzatú középrizalitja a földszinten a férfiak előcsarnokát, az emeleten a női karzat nyugati szárnyát tartalmazza. Ezen a rizaliton van a homlokzat két legkifejezőbb eleme, a nagy Dávid-csillagos körablak és a hármass kapuzat, melyen még egy kisebb Dávid-csillag is található. A kapuzat bélletének íves részét két pilaszterrel függőlegesen lemetsztették. A főhomlokzat oldalsó részeit a két karzatra vezető női lépcsőház képezi három-három piciny félköríves ablakkal, melyek zártsága és egyszerűsége ellenpontozza a középrizalit viszonylagos gazdagságát. A női bejáratok az épület két-két oldalán helyezkednek el.

A zsinagógatér csaknem négyzet alakú, belmérete 16,95x17,60 m (plusz a bejárat feletti nyugati karzat 9,0x6,45 m), de a három oldalt körbefutó karzat által közbezárt tér hosszúka karaktert kölcsönöz neki. A századforduló után épült zsinagógákhoz hasonlóan ez is két oldalsó kijáratral épült, melyek közvetlenül a zsinagógatérből vezetnek az udvarba. A hagyományoknak megfelelően a bima a tér közepén van, a 10,85 m belmagasságú centrális kupola alatt, a karzatok pedig magasított, hullámos kontúrú, rácsos mellvédekkel vannak ellátva. A terven látható Aron haKodes igen sikerült, nagyjából megismétli a bejárat architektúráját – de itt a béllet teljes és a pilaszterek vannak lemetszve. Sajnos a kivitelezett változat sokkal szerényebb, és nélkülözi a szükséges hangsúlyt. Fölötte itt is egy Dávid-csillagos körablak található, mint a főbejárat felett. Az épület érdekessége, hogy a kettős falú, fémszerkezetű kupola belső, Dávid-csillagokkal díszített, színes üveglapokból a dob külső ablakaiból különleges fényvezető csöveken keresztül kapják a természetes megvilágítást.

A kivitelezésért folytatott versenytárgyalás a *Vállalkozók Lapja* szerint augusztus 19-én zajlott,¹⁴ melyen Erdődi Lajos építőmester kapta a megbízást, és azonnal hozzálátott az építkezéshez. Egy év múlva, 1910. szeptember 22-én, kedden az épületet átadták rendeltetésének. Az ünnepség során az iskola imaházából átvitték a Tórákat, szoltáréneklés kíséretében, az új templomba. Krausz Vilmos főrabbi ünnepi beszédet mondott, és az örökmécs meggyújtását a *Himnusz*, majd a Máárv imá követte, mellyel véget ért az ünnepség. Mindez sokkal szerényebb keretek között zajlott, mint a nagy zsinagóga felszentelése, hiszen az áttörés már megtörtént, és ez az új templom csak egy további mérföldkő volt a debreceni zsidóság történetében. 83 év perspektívájából úgy tűnik, hogy ez az épület jobban tükrözi a néhai debreceni zsidóság mindennapjait, mint a korábbi nagy mű, mellyel affimációjukért küzdöttek, és igyekeztek meghaladni önmagukat. A Kápolnás utcai zsinagóga józan egyszerűsége és rokonszenves hagyományhűsége igazolja, hogy a néhai hitközség nem állt egészében az asszimiláns program mögött, hogy a Gartner-féle templom nem tekinthető teljességében a debreceni zsidóság építészeti portréjának.

A debreceni három zsinagóga jól illusztrálja a kelet-magyarországi status quo ante zsidó hitközség gyors felfutását, rövid virágzását és a hirtelen hanyatlást. A viszonylag jó állapotban megmaradt levéltári és tervtári anyag, valamint a részben megőrzött korabeli sajtó jóvoltából és a debreceni hitközség segítőkészségéből kifolyólag a további építészettörténeti kutatások lehetősége jó, eredményeik példa értékűek lehetnek nemcsak a magyarországi, de a monarchiabeli zsidóság építészettörténete szempontjából is. Annyi máris bizonyos, hogy a viszonylag rövid történetű debreceni zsidóság építészetevel – minden óvatos hagyományhűsége ellenére is – bejárta azt a pályát, melyet más magyarországi zsidó közösségek is megtettek – tegyük hozzá –, rendszerint még több pompával. Úgy tűnik, ez az út történelmileg elkerülhetetlen volt, és nélkülözhetetlen láncszemet képez a zsidóság fragmentált, de mérhetetlenül színes építészettörténetében.

JEGYZETEK

1 A diaszpórában élő zsidóság azonban rendszerint bizonyos szellemi autonómiát „élvez” a keresztény korszak szemében. Ennek természetesen megvannak az építészeti konzekvenciái, amelyek érintik a stílus problémáit.

2 Az építészeti nyelv és térkonceptió egységének lebomlása a nem zsidó építészetben csak a 20. században történik majd meg. Ennek a folyamatnak lesz a csúcspontja a dekonstruktivisták építészet, mely különös módon szintén zsidó gyökerekre vezethető vissza, mármint eszmei atyja, Jacques Derida révén.

3 Érdekes módon később a konzervatívabb zsidó hitközségek megmaradnak ezen a szinten, és nem veszik át a centrális elrendezést.

4 Figyelemre méltó körülmény, hogy ez a zsinagóga nem a korábbi zsidó negyedben épült. Ez jelentős még akkor is, ha tudjuk, hogy nem volt könnyű megfelelő telket találni egy ilyen impozáns épület számára, és a város is megfelelő teret kívánt biztosítani a zsinagóga számára – a korabeli okiratok szerint főképp – közlekedéstechnikai okokból.

5 Az összeg fölöttébb kevésnek tűnik, ha figyelembe vesszük az épület méreteit és pazar kivitelét.

6 Mindemellett ki kell emelni, hogy ez az emancipáció közel sem jelentett akkora asszimilációs fokot, mint a legtöbb nagy vidéki város zsidósága esetében. A korabeli írások is kiemelték annak a jelentőségét, hogy a karzatok a hagyományoknak megfelelően ráccsal voltak elválasztva a templomter belsejétől, és az így létrejött tér minden pompája dacára megőrzött valami nagyon lényegeset a zsidó hagyományból, ami megkülönbözteti pl. a szegedi nagy zsinagóga teátrális pompájától. Nem kis jelentősége volt ebben a mór stílusnak is, mely ekkor már rég nem volt avantgárd, és inkább számított a konzervativizmus kifejezőjének a Baumhorn-féle „neokeresztény”, illetve a ritkábban művelt magyaros formanyelvvel szemben.

7 De nem volt jelen Hajdú vármegye és Debrecen sz. kir. város főispánja, gróf Dégenfeld Schomberg József.

8 Haladóságon a „haladó”, azaz asszimiláns zsidóságot kell érteni.

9 *A magyarországi zsinagógák* című könyvben az építés idejének 1913-at jelölték meg, ami valószínűleg téves, mivel ez ellentmond a *Vállalkozók Lapja*-ban meghirdetett versenytárgyalás időpontjának, de az épület szerkezete is inkább megfelel a 19. századi technikának, mint századunk tízes éveinek. Ezt a feltételezést támasztja alá a többi forrásmunka is.

10 *Vállalkozók Lapja* 1892. 11. 8. Berger Dezsőt írt, ami nyilvánvalóan téves, mert a jó helytörténeti megalapozottságú *Debreceni zsidók száz éve* c. könyvben Berger Jenő áll. A *Vállalkozók Lapja* valószínűleg azért írt Dezsőt, mert létezett Budapesten egy Berger Dezső műépítész.

11 *Vállalkozók Lapja* 1895. 5. 21.

12 *Debreceni zsidók száz éve*, 103–104. oldal.

13 *Egyenlőség* említett 1909. április 18-i írásába egy durva hiba csúszott be: „...az ortodox izraelita hitközség új templomot készül építeni, a pályázatot a budapesti László testvérek nyerték és építik föl...” Ekkor már 17 éve állt az óhitűek temploma. A tévedésre hamarosan rájöttek, és az *Egyenlőség* 1909. május 2-i számában helyesbítettek, miszerint „nem az ortodox, hanem a status quo hitközség épít...” Lehet, hogy a téves cikk vezette félre a *Magyarországi zsinagógák* c. könyv szerzőjét, a helyesbítés pedig meglehet, hogy elkerülhette a figyelmét, és ezért datálhatta későbbre az ortodox imaház építését.

14 *Vállalkozók Lapja* 1909. 7. 14.

IRODALOM

Landesmann, Peter: *Die Juden und ihre Widersacher*. Nymphenburger, München, 1989.

Hanák Péter: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Gondolat, Budapest, 1984.

Ujvári Péter: *Zsidó Lexikon*. A Zsidó Lexikon kiadása, Budapest, 1929, Reprint: Blackburn International Incorporation, 1987.

Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története*. Könyvértékesítő Vállalat, Budapest, 1986.

McCagg, William O.: *Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670–1918*. Cserépfalvi, Budapest, 1992.

Hoffmann, Paul: *The Viennese Splendor, Twilight, and Exile*. Anchor Books, Doubleday, 1989.

Broch, Hermann: *Hoffmannsthal und seine Zeit*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1980.

Wien um 1900. *Kunst und Kultur*. Verlag Brandstaetter, Wien–München, 1985.

Gonda Imre–Niederhauser Emil: *A Habsburgok*. Gondolat, Budapest, 1987.

Nyíri Kristóf: *A Monarchia szellemi életéről. Filozófiatörténeti tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 1980.

Német Lajos: *Magyar művészet 1890–1919. I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.

Merényi Ferenc: *Építéttípusok Magyarországon 1890–1915. Tipológiai adatgyűjtemény*. Kézirat. Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem, II. sz. Építészettörténeti tanszék, Budapest, 1955.

Kruft, Hanno-Walter: *Geschichte der Architekturtheorie*. Verlag C. H. Beck, München, 1986.

Bonta, Juan Pablo: *Über Interpretation von Architektur. Vom Auf und Ab der Formen und die Rolle der Kritik*. Archibook, Berlin, 1982.

Klein Rudolf: *Szabadságtényezők az építészetben*. Új Symposium, Újvidék, 1987.

Haiko, Peter: *Die Architektur des XX. Jahrhunderts*. Zeitschrift für moderne Baukunst. Verlag Anton Schroll und Co, Wien und München, 1989.

Klein Rudolf: *Joze Plecnik*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
Badurina, Anđelko–Skunca, Bernardin–Skunca, Florijan: *Sakralni prostor tijekom povijesti i danas*. Florijan Skunca, Zagreb, 1987.

Hammer-Schenk, Harold: *Synagogen in Deutschland. Geschichte einer Baugattung im 19. und 20. Jahrhundert*. Hans Christians Verlag, Hamburg, 1981.

Eschwege, Helmut: *Die Synagoge in der deutschen Geschichte*. VEB Verlag der Kunst, Dresden, 1980.

Gené, Pierre: *Wiener Synagogen 1825–1938*. Löcker Verlag, Wien, 1987.

Krinsky, Carol Herselle: *Synagogues of Europe*. The Architectural History Foundation, New York, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 1985.

Schwarz, Hans-Peter: *Die Architektur der Synagoge*. Deutsches Architekturmuseum, Frankfurt a. M., 1988.

Wigoder, Geoffrey: *The Story of the Synagogue*. Harper and Row, Publishers, San Francisco, 1986.

Synagogen in Berlin I–II. Zur Geschichte einer zerstörten Architektur. Verlag Willmuth Arenhövel, Berlin, 1983.

Gazda Anikó et al.: *Magyarországi zsinagógák*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1989.

Gonda Moshe Élijáhu: *A debreceni zsidók száz éve*. A debreceni zsidók emlékbizottsága kiadása, Tel-Aviv.

Klein Rudolf: *Ungarsk secessionisme – joedisk arkitektur for kristne*. Rambam, Tidsskrift for joedisk kultur og forskning, Copenhagen, 2/1993.

A kutatás során a Debreceni Történelmi Levéltár, a KLTE Történelemtudományi Intézetének könyvtára, a Debreceni Izraelita Hitközség, az Országos Rabbiképző Intézet Könyvtára és az Országos Széchényi Könyvtár anyagaira támaszkodtam. Ezennel kifejezem hálámat sokoldalú segítségükért.